

KEGYES CÉLÚ VÉGRENDELETI JUTTATÁSOK A KERESZTÉNY RÓMAI BIRODALOMBAN

SÁRY PÁL
egyetemi docens (PPKE JÁK)

I. Az egyház öröklési képessége

A kegyes célú végrendekezés alapesetét a keresztény Római Birodalomban az képezte, ha az örökhatyó az egyházat nevezte ki örökösévé, illetve ha az egyház részére rendelt hagyományt vagy hitbizományt. Ilyen esetben a juttatás jogosultja az örökhatyó lakóhelye szerinti katolikus gyülekezet volt.

A helyi gyülekezetek (helyi egyházak) jogképessége (jogi személyisége) a 313-as constantinusi fordulattal (vagy rövidebbel azt követően) nyert elismerést. Korábban az egyházak nem rendelkezhetek jogképességgel, s így a tagjaik vagyontól elkülönült, önálló vagyonnal sem.¹ De Rossi, a római katakombák híres archeológusa azt az álláspontot képviselte, hogy a keresztények kezdetben temetkezési egyesületekbe (*collegia funeraticia* ill. *collegia tenuiorum*) tömörültek.² Mivel e nézetet a források nem támasztják alá,³ ezt az elképzelést a tudomány egyértelműen elvetette.⁴

Az üldözött keresztények semmiképpen sem alkothattak jogképes személyegyesüléseket, hiszen gyülekezési joggal sem rendelkeztek.⁵ Az az egyesület pedig, melynek

¹ Szent Pál leveleiből jól kitűnik, hogy a keresztény istentiszteleteket kezdetben kizárólag magánházaknál végezték (vö. Róm 16,5; 1Kor 16,19; Kol 4,15). A II. századtól épített gyülekezeti házak (*domus ecclesiae*) és templomok vagy szintén egy-egy magánszemély tulajdonát képezték, vagy esetleg a gyülekezeti tagok közös tulajdonában álltak. Érdemes megjegyezni, hogy a IV–V. században az eretnek gyülekezetek szintén magánszemélyek tulajdonában álló telkeken ill. ilyen házakban végezték államilag betiltott istentiszteleteiket (vö. CTh 16,5,21.30.34.36.40.54.65).

² GIOVANNI BATTISTA DE ROSSI: *La Roma sotterranea cristiana I*. Roma, 1864, 53. ill. 103–104.

³ Amikor Tertullianus azt írja, hogy a keresztények vallásos meggyőződésük, egységes magatartásuk és közös reménységük alapján egy *corpust* alkotnak, a *corpus* szót nyilván nem jogi, hanem teológiai értelemben használja (Tert. *Apol.* 39,1).

⁴ Vö. ERNST KORNEMANN: *Collegium*. In *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 4/1 (1909), 388.; JOSEPH LAMMEYER: *Die juristischen Personen der katholischen Kirche*. Paderborn, 1929, 29–30; PATRICK WILLIAM DUFF: *Personality in Roman Private Law*. London, 1938, 170.; HENRI DANIEL-ROPS: *Az apostolok és vértanúk egyháza*. Budapest, 1990, II. 31.

⁵ Vö. Eus. *HE* 7,11,10; 9,10,8.

tagjai törvényesen nem gyűlhetek össze, nyilvánvalóan nem lehetett jogképes. Ezt Paulus is megerősíti, aki rámutat egy helyen, hogy ha olyan egyesület számára rendelkeznek hagyományt, amelynek tagjai összegyűlhetnek, a hagyomány megilleti az egyesületet, ha azonban az adott egyesület tagjai nem rendelkeznek gyülekezési joggal, a hagyományrendelés érvénytelen.⁶

A keresztény római császárok legfontosabb politikai céljai közé tartozott az egyház helyzetének stabilizálása. Az egyház hatékony működését az uralkodók anyagiilag jelentősen támogatták.⁷ Az egyház vagyonszerzése szempontjából kulcsfontosságú lépést jelentett a helyi gyülekezetek végrendeleti öröklési képességgel (*testamenti factio passiva*) való felruházása.

Nagy Constantinus 321-ben rendelkezett úgy, hogy bárki szabadon hagyhatja vagyonát a katolikus *conciliumra*.⁸ A *concilium* szóval minden bizonnyal a helyi gyülekezeteket jelölték; a szó azonos jelentésű lehetett a görög nyelvből átvett – s később az egyházak vonatkozásában kizárólagosan használt – *ecclesia* szóval. E rendeletével a császár megerősítette (egyértelművé tette) a gyülekezetek vagyoni jogképességét (modern kifejezéssel élve: jogi személyiségét), külön elismerve a gyülekezetek végrendeleti öröklési képességét. A kegyes célú végrendeleti intézkedés érvényességének fontos feltételét képezte, hogy a jogosultként megjelölt gyülekezet katolikus (= ortodox) legyen, mivel a szakadár ill. eretnek gyülekezeteket az állam nem ruházta fel jogképességgel.⁹

A helyi katolikus egyházak rövid idő alatt jelentős vagyonhoz jutottak a kegyes célú végrendeleti juttatások által. A keresztény hívek körében általánossá vált a kegyes célú végintézkedés: Jones megállapítása szerint szinte valamennyi végrendelet tartalmazott valamilyen juttatást az egyház számára.¹⁰ Maguk a püspökök is példát adtak erre híveiknek: Nazianzoszi Szent Gergely (†390) például végrendeletében – néhány kisebb hagyománytól eltekintve – a teljes vagyonát egyházára hagyta.¹¹ Ez egyébként – közeli rokonok hiányában – kötelessége is volt a püspököknek. Egy 409-ben tartott afrikai zsinat átokkal sújtotta azt a püspököt, aki idegenekre hagyta vagyonát, ahelyett hogy az egyház javára végrendelezett volna.¹² A források tanúsága szerint a hívek követték főpásztoraik példáját. Egy Vestina nevű előkelő római hölgy például vagyona jelentős részét az egyházra hagyta azzal, hogy építsenek belőle bazilikát Szent Gervasius és Protasius vértanúk tiszteletére: a *Liber pontificalis* szerint I. Szent Ince pápa (401–417) teljesítette a nagylelkű asszony végakarátát, s

⁶ Paul. D. 34,5,20.

⁷ Az egyházak Nagy Constantinustól a VI. század végéig évente állami támogatásban részesültek: ez általában gabonaellátást jelentett, ami az egyházak által végzett szegénygondozás egyik fő forrását képezte. 451-ben Marcianus császár arra utasította a keleti *praefectus praetoriót*, hogy továbbra is folyósítsák e támogatást a szegények élelmezése céljából az egyházak számára (C. 1,2,12).

⁸ CTh 16,2,4 = C. 1,2,1.

⁹ Az ariánus császárok (II. Constantius és Valens) uralkodásának idején valószínűleg ettől eltérő szabályok érvényesültek.

¹⁰ A. H. M. JONES: *The Later Roman Empire 284–602*. Oxford, 1964, II. 895.

¹¹ Szent Gergely végrendeletének szövegét lásd PG 37, 389–396.

¹² Cod. Can. Eccl. Afr. 81.

hagyatékából felépítette a templomot.¹³ A ránk maradt papiruszok is számos kegyes célú végrendeleti juttatásról tanúskodnak. Az egyik oxürhünkhoszi papirusz például tartalmaz egy végrendeletet, melynek értelmében Flavius Pousi – aki egy alacsonyabb hivatalt töltött be Arcadia tartományban – házának felét az egyházra hagyta.¹⁴

Az egyháznak járó juttatás megszerzése érdekében a helyi püspököknek (vagy megbízottjának) kellett elfogadó nyilatkozatot, s – szükség esetén – pert indítania. Szent Ágoston (354–430) Hippó püspökeként mindig rendkívül lelkiismeretes és mértéktartóan járt el e feladatának teljesítése körében. Életrajza szerint „néhányszor visszautasított örökséget, nem azért, mert haszontalan lett volna a szegények számára, hanem mivel azt tartotta igazságosnak és jogosnak, hogy inkább az elhalálozottak gyermekei, rokonai, vagy hozzátartozói örököljék, akikre az elhunytak nem akarták ráhagyni.”¹⁵ Tudomásunk van egy konkrét esetről. 425 körül egy Ianuarius nevű pap, Ágoston szerzetesi közösségének egyik tagja, kitagadta gyermekeit, és a teljes vagyonát a hippói egyházra hagyta. Ágoston nem fogadta el az örökséget. Arra hivatkozott, hogy az örökhagyót még annak halála után is kötelessége kibékítenie gyermekeivel, s csak akkor fogad el végrendeleti juttatást, ha az nem több, mint az örökhagyó egy gyermekének örökrésze.¹⁶

II. Átmeneti korlátozások

Persze koránt sem volt minden pap és szerzetes ilyen mértéktartó. Forrásaink szerint a Rómában élő klerikusok körbelátogatták a gyülekezetükhöz tartozó vagyonos özvegyasszonyokat, s rávették őket, hogy adakozzanak ill. végrendeelkezzenek az egyház javára.¹⁷ A hagyományvadász egyházi személyek ily módon szép sikereket értek el, ami az özvegyek örökösének jelentős anyagi veszteséget okozott. Valószínűleg e hátrányt szenvedett felek követelésének tett eleget I. Valentinianus császár, amikor 370-ben egy rendeletében – melyet egyenesen Damasus pápának címzett – megtiltotta, hogy az egyházi személyek (*ecclesiastici*) vagy azok gyermekei (*aut ex ecclesiasticis*), vagy a szerzetesek (*vel qui continentium se volunt nomine nuncupari*) betegyék a lábukat az özvegyasszonyok és az árva hajadonok házaiba (*viduarum ac pupillarum domos*). A tilalmat megszegő klerikusok eltávolítása érdekében az említett

¹³ Lib. pont. 42,3.

¹⁴ P. Oxy. 1901.

¹⁵ Poss. *Vita Aug.* 24 (Gyórfy Andrea ford.).

¹⁶ Aug. *Sermo* 355.

¹⁷ A pogány Ammianus Marcellinus így ostorozta Róma püspökeit: „tisztelre méltó asszonyok adományából meggazdagodva, kocsin járhatnak díszes öltözetben, és olyan pazar vendégséget rendezhetnek, hogy lakomáik még a királyi ebédeken is túltesznek.” (Amm. 27,3; Szepesy Gyula ford.). Szent Jeromos (347–420) szerint a római klerikusok közül „egyesek egész életcéljukat arra alapozták, hogy kipuhatólják az előkelő asszonyok nevét, címét és szokásait.” (*Ep.* 22,28; Adamik Tamás ford.). Jeromos mélyen megvetette és elutasította az ilyen magatartást: „halmozzanak mások garast garasra, és kipréselve a matrónák erszényét vadásszanak pénzre szolgálatukkal, legyenek gazdagabbak szerzetesként, mint világiakként voltak, olyan vagyont harácsoljanak össze a szegény Krisztus szolgálatában, amilyen nem volt nekik a dúsgazdag ördögnél” – írta egyik levelében (*Ep.* 60,11; Takács László ford.).

nők rokonai a hatósághoz fordulhattak. A rendelet szigorúan megtiltotta, hogy az említett hölgyek az egyháziak számára ajándékot adjanak vagy javukra végrendeelkezzenek. Az ilyen ingyenes juttatás abban az esetben is érvénytelennek minősült, ha nem közvetlenül, hanem egy harmadik személyen keresztül (*per subiectam personam*), közvetve gazdagította az egyházi személyeket. A rendelet megszegése esetén a klerikusoknak adott ajándékot, ill. a számukra hagyott örökrészt vagy hagyományt a *fiscus* elvonta. Kivételt csak azok az egyházi személyek képeztek, akik az érintett hölgyek rokonaiként azok törvényes örökösei voltak. A rendelet szövegét a császár parancsára Róma minden templomában fel kellett olvasni.¹⁸

Alföldi András véleménye szerint e rendelet hátterében Maximinus, Valentinianus egyik *praefectusa* állt, aki korábban már többször összeütközésbe került Damasus pápával.¹⁹ Ez könnyen elképzelhető, de egyértelmű utalás erre a forrásokban nem található. A császár két évvel később a rendelet hatályát a püspökökre és az egyházban külön szerepet betöltő szüzekre (*circa episcoporum virginumque personas*) is kiterjesztette.²⁰

Mivel a rendelet kizárólag az ajándékozást és a végrendeleti juttatást tiltotta meg, a végrendelettől függetlenül is tehető hitbizomány-rendelésre nem vonatkozott. Ezt a kiskaput az egyház ki is használta, s a továbbiakban *fideicommissumok* révén gyarapította vagyonát. Erre Szent Jeromos is utal az egyik levelében, ahol az egyházatya felettébb szegyenkezik a klerikusok kapzsisága miatt: „Szégyellem kimondani: a bálványok papjai, a színészek, a kocsihajtók és kurtizánok örökölnének, egyedül a papoknak és a szerzeteseknek tiltja ezt a törvényt, és ezt a törvényt nem üldözzünk, hanem a keresztény császárok hozták. Nem a törvény miatt panaszkodom, hanem mert fáj, amiért kiérdemeltük ezt a törvényt. Jó a tüzes vas, de honnan a seb, hogy tüzes vasra szorulok? Előrelátó és szigorú a törvény óvatossága, ez mégsem zabolázza meg a kapzsiságot. Hitbizományok útján játszuk ki a törvényt (*per fideicommissum legibus inludimus*), és mintha az imperatorok határozatai fontosabbak lennének, mint Krisztuséi, a törvénytől reszketünk, az evangéliumot pedig semmibe vesszük.”²¹ Érdemes itt megemlíteni, hogy Gaius szerint az *incapax*nak (tehát az örökség megszerzésére törvényi rendelkezés folytán képtelennek) minősülő személyek sokáig szintén *fideicommissumok* útján játszották ki a *lex Iulia de maritandis ordinibus* és a *lex Papia Poppaea* rendelkezéseit.²²

A kegyes célú végintézkedéseket I. (Nagy) Theodosius 390 júniusában tovább korlátozta. Az ekkor kiadott, s a konstantinápolyban székelő *praefectus praetorió*nak címzett rendelet kizárólag a diakonisszákra vonatkozott. A császár ezeknek az egyházi tisztséget betöltő, s a lelkipásztori feladatok ellátását segítő idős asszonyoknak megtiltotta, hogy az egyházat, a klerikusokat vagy a szegényeket nevezzék ki örökössé. Kifejezetten megtiltotta továbbá, hogy hitbizományok útján kijátszák a rendelet előírásait.²³

¹⁸ CTh 16,2,20.

¹⁹ ALFÖLDI ANDRÁS: *Az utolsó nagy pannon császár*. Budapest, 1946. In *Keresztény császárok, pogány Róma* (szerk.: Patay-Horváth András – Forisek Péter). Máriabesnyő–Gödöllő, 2005, 186.

²⁰ CTh 16,2,22.

²¹ Hier. *Ep.* 52,6 (Takács László ford.).

²² Gai. 2,286.

²³ CTh 16,2,27.

Érdekes módon alig két hónappal később, 390 augusztusában Theodosius császár meggondolta magát, s előbbi rendeletét hatályon kívül helyezte.²⁴ Jones szerint e rendelkezés egyértelműen Szent Ambrus (†397) hatására született.²⁵ Ezt én azért tartom némileg kétségesnek, mert a milánói püspök – aki egyébként valóban meghatározó hatást gyakorolt a császárra – egyik levelében éppen azt ecseteli, hogy az egyház részéről senki sem panaszkodik (*nemo conqueritur*) azok miatt az újkeletű törvények miatt, melyek megtagadják az egyháztól, hogy öröklés útján gazdagodjék: „ezt az egyház – írja Ambrus – nem tekinti sérelemnek, s nem fájlalja a veszteséget.”²⁶ Ha tehát a háttér kissé homályos is, azt tényként állapíthatjuk meg, hogy Theodosius az egyház vagyonszerzését korlátozó rendelkezéseket – rövid ingadozás után – végül eltörölte.

A császár rendelkezése azonban nem volt egyértelmű. A jogalkalmazók bizonytalanok voltak abban a kérdésben, hogy Theodosius csak a saját korábbi rendeletét helyezte hatályon kívül, vagy azzal együtt a valentinianusi rendeletet is eltörölte? A kérdést 455-ben, egy Hypatia nevű előkelő asszony halálakor a konstantinápolyi *senatus* is megvitatta. A vitára az adott okot, hogy a köztisztületben álló asszony többek között egy Anatolius nevű papot nevezett ki örökösévé, s ezen kívül még egyéb juttatásokat is rendelt végrendeletében az egyház, a szegények és a szerzetesek javára, valamint a hadifoglyok kiváltására. A tanácskozást követően Marcianus császár kiadott egy rendeletet, melyben amellet foglalt állást, hogy Theodosius a valentinianusi rendeletet is hatályon kívül helyezte, s ezért Hypatia végrendelete érvényes és végrehajtandó. S hogy a jövőben ilyen bizonytalanság többé ne forduljon elő, általános érvénnyel kimondta, hogy az özvegyek, a diakonisszák, a magukat Istennek szentelt szüzek, s az egyéb egyházi tisztséget, méltóságot betöltő asszonyok írásbeli vagy szóbeli végrendeletükben ill. fiókvégrendeletükben szabadon hagyhatják teljes vagyonukat, vagy vagyonuk egy részét, vagy egyes vagyontárgyaikat az egyházra, a vértanúkra, a klerikusokra, a szerzetesekre vagy a szegényekre akár oly módon, hogy örökösükké vagy helyettes örökösükké nevezik ki őket, akár úgy, hogy hagyományt vagy hitbizományt rendelnek számukra.²⁷

III. Juttatás Krisztus, egy arkangyal vagy egy vértanú javára

A kereszténység megszilárdulását követően gyakran előfordult, hogy egyes örökhangyók a hagyatékukból egy gyermeknek járó örökrészt Jézus Krisztusra hagytak. Érdemes ehhez hozzátenni, hogy már a pogány Római Birodalomban is ki lehetett nevezni örökössé isteneket. Az örökséget ilyenkor valószínűleg az adott pogány istenség templomának fenntartására fordították. Ulpianustól tudjuk, hogy a III. században

²⁴ CTh 16,2,28. Más egyházi vonatkozású ügyben is előfordult, hogy Theodosius utóbb visszavonta saját korábbi rendeletét. 390-ben pl. kiutasította a városokból a szerzeteseket, akik valószínűleg beavatkoztak az igazságszolgáltatás menetébe, megakadályozva egyes ítéletek végrehajtását (CTh 16,3,1). Két évvel később e rendeletét a császár visszavonta (CTh 16,3,2).

²⁵ JONES i. m. I. 166.

²⁶ Amb. *Ep.* 18,13.

²⁷ NMarc 5 = C. 1,2,13.

a *senatus* vagy a császár engedélyével Iuppitert, Apollót, Marsot, Minervát, Herculest, Dianát és még további két helyileg tisztelt istenséget lehetett örökkössé nevezni.²⁸

A püspökök természetesen nagyban támogatták Krisztus örökkössé nevezésének szokását. Maga Szent Ágoston is arra buzdította híveit, hogy akinek közülük egy gyermeke van, annak a második, akinek két gyermeke van, annak a harmadik Krisztus legyen.²⁹

Iustinianus is említést tesz arról egyik rendeletében, hogy az örökhagyók gyakran magát Jézus Krisztust nevezik ki örökösükké, ill. az Úr Jézus részére rendelnek hagyományt vagy hitbizományt. A császár rendelkezései szerint ezekben az esetekben az örökhagyó lakóhelye szerinti egyház kapta meg a juttatást, melyet viszont teljes egészében a szegények ellátására kellett fordítani.³⁰

Az is előfordult, hogy egy arkangyalt (*archangelus*) vagy egy vértanút (*martyr*) neveztek ki örökkössé, ill. ezek részére rendeltek hagyományt vagy hitbizományt. Iustinianus rendelkezései szerint ilyen esetekben a juttatást az a templom (*domus*) vagy imaház (*oratorium*) szerezhette meg, melyet az örökhagyó lakóhelyén az adott arkangyal vagy vértanú tiszteletére szenteltek. Ha ilyen templom az adott településen nem volt, akkor a tartomány fővárosában található, az adott arkangyal vagy vértanú tiszteletére felszentelt templom kapta meg a juttatást. Ha a metropoliszban sem volt ilyen templom, a juttatásra az örökhagyó lakóhelye szerinti egyház tarthatott igényt. Ellenkező esetben, ha az adott településen több szoba jöhető *oratorium* is volt, a juttatást az kapta meg, melyhez az örökhagyó jobban kötődött, ha pedig ez nem volt egyértelmű, akkor a juttatást a szegényebb imaház igényelhette.³¹

IV. Gondoskodás a szegényekről

A keresztény karitatív szolgálat legfontosabb részét kezdettől fogva a szegénygondozás képezte.³² Amint azt már a fentebb idézett forrásokból is láthattuk, a IV. századtól elterjedt az a gyakorlat, hogy egyesek a szegények javára végrendeleztek. Ezzel kapcsolatban ki kell emelnünk, hogy a klasszikus (és az azt megelőző) római jog szabályai szerint csak azok örökölhettek végrendeleti úton, akiknek a személyét az örökhagyó pontosan meghatározta a végrendeletében. Hagyományt vagy hitbizományt sem lehetett érvényesen „bizonytalan személy” (*incerta persona*) javára rendelni.³³

²⁸ Ulp. 22,6.

²⁹ Aug. *Sermo de disc. Christ.* 8,8. Vö. ALFRED SCHULTZE: Nachträge zu Augustin und der Seelteil. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt.* 50 (1930), 376–385.; EBERHARD FRIEDRICH BRUCK: *Kirchenväter und soziales Erbrecht.* Berlin–Göttingen–Heidelberg, 1956, 84–88.; SABINE MACCORMACK: Sin, Citizenship, and the Salvation of Souls: The Impact of Christian Priorities on Late-Roman and Post-Roman Society. *Comparative Studies in Society and History*, 39 (1997), 660.

³⁰ C. 1,2,25 pr. = Nov. 131,9 pr.

³¹ C. 1,2,25,1–4 = Nov. 131,9,1. A görög nyelvű rendelet szövegében az *euktérioszos oikosz* (lat. *oratorium*) kifejezés imaházat, az *oikosz* (lat. *domus*) kifejezés pedig feltehetőleg templomot jelent. E szavakat gyakran „egyház”-nak fordítják (lásd pl. BOZÓKY ALAJOS: *A jogi személyekről.* Nagyvárad, 1870, 47. 3. jz.), ami véleményem szerint téves.

³² Vö. ApCsel 2,45.

³³ Vö. Gai. 2,238; Inst. 2,20,25.

E szigorú előírást a kegyes célú végrendeleti juttatások vonatkozásában a keresztény császárok fokozatosan feloldották. Marcianus 455-ben egyértelműen kimondta, hogy ha végrendeletben vagy fiókvégrendeletben a szegények (*pauperes*) javára hagynak valamit, a rendelkezés nem érvénytelen amiatt, hogy meghatározatlan személyek javára végrendelkeztek, hanem mindenféleképpen érvényes.³⁴ Marcianusszal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az ő felesége – Arcadius leánya, II. Theodosius nővére –, a szentként tisztelt Pulcheria, amikor 453-ban elhunyt, végrendeletileg teljes vagyonát a szegényekre hagyta.³⁵

Ha valaki a szegények ellátására (*pro alimentis pauperum*) kívánt hagyományt rendelni, az elsősorban a helyi szegényház javára végrendelkezhetett. Iustinianus rendelkezései szerint a helyi szegényház kapta a juttatást akkor is, ha az örökhagyó – úgy általában – a szegényeket jelölte meg végrendeletében örököséül, ill. ha a szegények részére rendelt hagyományt vagy hitbizományt. Ha ingatlant hagytak a szegényekre, az intézmény vezetője a ház lakói között szétosztotta annak éves jövedelmét (*reditus annalis*). Ha ingóságokhoz ill. „mozgó dolgokhoz” (vagyis rabszolgákhoz és állatokhoz) jutott a szegényház, azokat az intézmény vezetője értékesítette, s az így befolyó vételárból ingatlant vásárolt, hogy a háznak minden évben legyen szétosztható jövedelme. Abban az esetben, ha az örökhagyó lakóhelyén több szegényház is működött, közülük a kevesebb vagyonnal rendelkező (*pauperior*) kapta meg a juttatást: vita esetén a püspök és a neki alárendelt klerikusok döntöttek a juttatás sorsáról. Ha pedig az adott településen szegényház nem működött, a juttatást a püspök (vagy megbízottja, az egyházi vagyont kezelő *oconomus*) teljes egészében szétosztotta a helybeli szegények között úgy, hogy a *lex Falcidia* által meghatározott arányokat sem kellett közben figyelembe venni.³⁶

A iustinianusi rendelet szövegéből jól kitűnik, hogy kegyes hagyományok esetében a *lex Falcidia* nem érvényesült. A kegyes hagyományok tehát a hagyatéknak több mint a háromnegyedét kimeríthették. Ezt Iustinianus később a 131. novellájában megerősítette, melyben kimondta, hogy ha az örökös nem hajtja végre az örökhagyó kegyes rendelkezését arra hivatkozással, hogy a kegyes célra fordítható összeg nem elegendő az adott cél megvalósítására, a hagyatékot a helyi püspök felügyelete mellett a *lex Falcidia* figyelembe vétele nélkül kell a kegyes célra felhasználni.³⁷

V. A hadifoglyok kiváltása

A keresztény felebaráti szeretet egyik legszebb megnyilvánulási formáját a hadifoglyok kiváltása érdekében (*pro redemptione captivorum*) történő adakozás képezte.³⁸

³⁴ C. 1,3,24.

³⁵ Theod. Lect. *Hist. trip.* 1,5; Zon. *Epit. hist.* 12,15. Vö. WILHELM ENBLIN: Pulcheria. In *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 23/2 (1959), 1961.

³⁶ C. 1,3,48. A rendelet szövegében a *xenon* ill. *xenodochium* (szegények számára fenntartott vendégház) és a *ptochium* (szegényház) szó egyaránt előfordul, ami arra utal, hogy e fogalmak nem voltak egészen tiszták, ill. a különböző karitatív intézmények nem váltak el élesen egymástól.

³⁷ Nov. 131,12 pr.

³⁸ Vö. ERNST LEVY: Captivus redemptus. *The Classical Philology*, 38 (1943), 171. = In *Gesammelte Schriften*. Köln–Graz, 1963, II. 40.

Szent Ambrus így tanította erről híveit: a „legnagyobb adomány, amikor kiváltjuk a foglyokat, kiragadjuk az ellenség kezéből, mikor az embereket megmentjük a haláltól, főképp a nőket a csalárdságtól, mikor visszaadjuk a szüleiknek a gyermekeket, a gyermekeknek szüleiket, és amikor a hazának visszaszerezük polgárait.”³⁹ Mint tudjuk, Ambrus püspök maga is sokat fáradozott a hadifoglyok kiváltása érdekében: e célból pénzzé tette az arany és ezüst templomi felszereléseket.⁴⁰ Hasonlóképpen járt el tanítványa, Szent Ágoston is.⁴¹ Az is előfordult, hogy a püspökök az ellenség római fogságba esett katonáit váltották ki az arany és ezüst templomi edények eladása révén. Így járt el II. Theodosius uralkodása idején Akakiosz amidai püspök, aki több ezer éhező perzsa hadifogolynak szerezte meg a szabadulást.⁴² A *Liber pontificalis* szerint Szent Symmachus pápa (498–514) sokakat kiváltott a hadifogságból.⁴³ A VI. század első felében Szent Caesarius, Arles püspöke (†542) kimagaslóan sokat buzgólkodott a hadifogságba esett személyek kiváltása érdekében.⁴⁴ Forrásaink szerint a iustinianusi korban az egyházi vagyon egyik legfőbb felhasználási célja – a papság ellátása, a liturgia költségeinek fedezése, az egyházi ingatlanok fenntartása és a szegények ellátása mellett – a hadifoglyok kiváltása volt.⁴⁵ A felszentelt templomi tárgyak, szent edények (*sacrata vasa*) eladását ill. zálogba adását Iustinianus kizárólag a hadifoglyok kiváltása céljából (*causa redemptionis captivorum*) engedélyezte.⁴⁶

A hadifoglyok kiváltására rendelt végrendeleti juttatásokkal kapcsolatban Nagy Leó császár adott ki 468-ban egy részletes rendeletet. A császár szigorúan megtiltotta, hogy bárki is – akár a végrendeleti vagy a törvényes örökös, akár egy hagyományos vagy egy *fideicommissarius* – megíúsítsa a kegyes végrendelező utasítását azal érvelvén, hogy a hadifoglyok kiváltására rendelt hagyomány vagy hitbizomány bizonytalan jellege miatt érvénytelen. (Az örökhagyó rendelkezését tehát nem lehetett megtámadni arra hivatkozással, hogy a juttatás jogosultja *incerta persona*.) Ha az örökhagyó pontosan megjelölte, hogy ki váltsa ki az általa rendelt vagyoni juttatás felhasználásával a hadifoglyokat, akkor ez a személy követelhetette a hagyomány ill. hitbizomány tárgyának kiadását, majd annak megszerzése után az illető köteles volt az örökhagyó kívánságát lelkiismeretesen teljesíteni. Ha e feladat végrehajtására az örökhagyó senkit sem jelölt ki, a kegyes juttatás kiadását az örökhagyó szülőhelyének püspöke követelhetette az örökösöktől ill. a juttatás tárgyának birtokosaitól. A püspök a tartomány helytartója előtt köteles volt bejelenteni, hogy mely napon, mekkora összeget vett át a hadifoglyok kiváltására, s inntől kezdve egy év állt rendelkezésére, hogy végrehajtsa az örökhagyó kívánságát. Ha a végrendelező szülőhelye bizonytalan volt, vagy ha az illető a birodalom határain kívül, a barbárok között született,

³⁹ Amb. *De off.* 2,15,70 (Meggyes Ede – Tóth Vencel ford.).

⁴⁰ Paul. *Vita Amb.* 38. Vö. Amb. *De off.* 2,28,136–143.

⁴¹ Poss. *Vita Aug.* 24.

⁴² Socr. *HE* 7,21.

⁴³ Lib. pont. 53,11.

⁴⁴ Vö. WILLIAM KLINGSHIRN: Charity and Power: Caesarius of Arles and the Ransoming of Captives in Sub-Roman Gaul. *The Journal of Roman Studies*, 75 (1985), 183–203.

⁴⁵ Vö. AUGUST KNECHT: *System der Justinianischen Kirchenvermögensrecht*. Stuttgart, 1905, 93–108.

⁴⁶ Vö. C. 1,2,21; Inst. 2,1,8; Nov. 7,8; 120,9.

juttatása tárgyát a halála helyének püspöke fordította a hadifoglyok kiváltására. Annak érdekében, hogy a végrendelező kegyes akaratát az örökösök el ne titkolhassák, a császár mindenki számára kötelezővé tette, hogy tegyen bejelentést a tartomány helytartójánál vagy a helyi püspöknél, ha tudomása van arról, hogy valaki a hadifoglyok kiváltása érdekében végrendelezett.⁴⁷

531-ben Iustinianus megerősítette, hogy a hadifoglyokat érvényesen örökössé lehet nevezni, sőt kimondta, hogy ha az örökhagyó az egész vagyonát a hadifoglyok kiváltására hagyja úgy, hogy a foglyokat nevezi ki örököséivé, a végrendelet nem támadható meg sem a *lex Falcidia* megsértése, sem *incertae personae* kinevezése miatt. A császár az örökhagyó lakóhelyének püspökét, ill. a helyi egyház vagyonát kezelő *oconomus*t kötelezte a foglyok kiváltására, akik a végrendeleti úton szerzett ingatlanok éves jövedelmét, valamint a megszerzett ingóságok és mozgó dolgok értékesítéséből befolyt vételárat használhatták fel a kegyes célra. A rendelet szigorúan megtiltotta, hogy az eljárás során az *oconomus*, a püspök vagy a helyi *ecclesia* bármivel is gazdagodjék.⁴⁸

A hadifoglyok kiváltása és a szegények ellátása minden más kegyes célnál előbbre való volt. A templomi tárgyak értékesítésére vonatkozó szabályokon kívül ez egy másik iustinianusi rendelkezésből is jól kitűnik. A császár 123. novellája szerint ha valaki a gyermekeinek vagy bárki másnak a házasságkötés, vagy a gyermeknemzés ill. szülés feltételével (*cum condicione nuptiarum vel procreationis liberorum*) rendelt vagyoni juttatást (hozományt, házasság előtti ajándékot, örökséget, hagyományt), s a jogosult kolostorba lépett, klerikus, diakonissza vagy aszkéta lett, a feltétel érvénytelennek minősült; azt úgy kellett tekinteni, mintha nem írták volna le (*tales condiciones invalidas et pro neque scriptis esse*). Kivételt képezett azonban az az eset, ha az örökhagyó a vagyonát az általa szabott feltétel nem teljesülése esetén a hadifoglyok kiváltására vagy a szegények ellátására (*in redemptionem captivorum aut egentium alimenta*) rendelté fordítani; ezekben az esetekben az örökhagyó végakarátának kellett érvényesülnie.⁴⁹

VI. Karitatív intézmények alapítása ill. támogatása

A keresztény gyülekezetek már a IV. század közepe táján létrehoztak különböző karitatív intézményeket.⁵⁰ E szociális intézmények kezdetben önálló anyagi forrásokkal, s vagyonnal nem rendelkeztek: fenntartásukról a helyi püspökök gondoskodtak az általuk kezelt egyházi vagyon felhasználásával.⁵¹ Később önálló intézményeket is

⁴⁷ C. 1,3,28.

⁴⁸ C. 1,3,48.

⁴⁹ Nov. 123,37 (a. 546).

⁵⁰ Szókratész egyháztörténete szerint Iulianus, az aposztata császár, 360 körül azt javasolta Arsaciusnak, Galatia pogány főpapjának, hogy a keresztényekhez hasonlóan a pogányok is építsenek minden városban vendégházakat a szegény utazók részére (Socr. *HE* 5,16).

⁵¹ Mint tudjuk, Nagy Szent Vazul (Baszileiosz) püspök (†379) kórházat, árvaházat és egyéb szociális házakat építve lényegében egy új városrészt hozott létre székhelyén, Caesareában (vö. Greg. Naz. *Or.* 43,63). Ismert még Leontiosz antiochiai (†358), Eusztathiosz szebaszteiai (†377) és Aranyszájú Szent János konstantinápolyi püspök (†407) hasonló jellegű tevékenysége. Vö. TIMOTHY S. MILLER: *Byzantine Hospitals. Dumbarton Oaks Papers*, 38 (1984), 54–55.

alapítottak, melyek már a helyi egyháztól elkülönült, saját bevételi forrásokkal, saját vagyonnal és saját vagyonkezelő szervekkel rendelkeztek.⁵² Az ilyen „tiszteletre méltó házak” (*venerabiles domus*) alapításában a keresztény császárok és családtagjaik különösen élen jártak. A már említett Pulcheria Augusta imaházak és kolostorok mellett számos vendégház is alapított.⁵³ Iustinianus többek között egy száz ággyas kórházat építtetett Jeruzsálemben, melynek fenntartását évente 1850 *solidus* folyósításával támogatta.⁵⁴ A *Liber pontificalis* szerint Belisarius, Iustinianus híres hadvezére, szintén alapított egyházi intézményeket: amikor Rómába érkezett, építtetett egy szálláshelyet a szegények számára a Via Latán, s egy kolostort a Via Flaminian.⁵⁵

A karitatív céllal létesített házak körébe a már említett szegényházakon (*ptochia*, *ptochotrophia*) kívül kórházak (*nosocomia*), árvaházak (*orphanotrophia*), talált gyermekeket befogadó lelencházak (*brephotrophia*), idősek otthonai (*gerontocomia*) és szegény utazók – elsősorban zarándokok – részére fenntartott szálláshelyek (*xenones*, *xenodochia*) tartoztak. Ezek az önálló vagyonnal rendelkező intézmények az V–VI. században már nyilvánvalóan rendelkeztek jogképességgel, vagyis jogi személyiséggel.⁵⁶

Az egyház céljait vagyonukkal támogatni kívánó örökhagyók gyakran e szociális intézmények részére juttattak anyagi javakat végrendeletükben. Iustinianus a vendégházak, a szegényházak és az egyéb „tiszteletre méltó házak” javára rendelt végrendeleti juttatásokat éppúgy érvényesnek ismerte el, mint az egyházaknak, a klerikusoknak, a szegényeknek és a hadifoglyoknak rendelt végrendeleti juttatásokat.⁵⁷

A kegyes rendelkezés örökössé nevezésen, ill. hagyomány- vagy hitbizományrendelésen kívül meghagyás (*modus*) is lehetett. Az örökhagyó elrendelhetette például azt, hogy az örököse építsen templomot, imaházat vagy valamilyen karitatív intézményt. Iustinianus rendelkezései szerint a templomot három, a szociális intézményt – az örökség megszerzésétől számított – egy éven belül kellett felépíteni. Ha az örökös a határidőt nem tudta betartani, a szociális ház felépítéséig bérelnie kellett egy épületet, s abban kellett ideiglenesen elhelyeznie a rászorulókat. A meghagyás teljesítését a helyi püspök peres úton kikényszeríthette. Az örökhagyó végrendeletében kijelölhette a létesítendő intézmény (szegényház, kórház stb.) vezetőjét, de úgy is rendelkezhetett, hogy a ház vezetőjét az örökösei jelöljék ki. Ha erre nem került sor, az

⁵² Számos szociális intézmény önálló ingatlanokkal rendelkezett. Ezek elidegenítését – a helyi egyházak tulajdonában levő ingatlanokhoz hasonlóan – a császári rendeletek tiltották (vö. C. 1,2,17,2; Nov. 7,1; 120,1).

⁵³ Soz. HE 9,1.

⁵⁴ Cyr. Scyth. *Vita Sabae* 73.

⁵⁵ Lib. pont. 61,2. A magánszemélyek általi kolostor-alapítás korabeli gyakorlatáról bővebben lásd KARL SUSO FRANK: *Grundzüge der Geschichte des christlichen Mönchtums*. Darmstadt, 1975, 15–17., 36–37.; VERA VON FALKENHAUSEN: *Monasteri e fondatori di monasteri a Costantinopoli tra Costantino Magno e Giustiniano I. Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantina*, 26 (1979), 151–155.; JOHN PHILIP THOMAS: *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*. Washington, 1987, 17–18.

⁵⁶ Vö. KNECHT i. m. 46.; HAMILCAR S. ALIVISATOS: *Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian I.* Berlin, 1913, 86.; LAMMEYER i. m. 58.; HANS RUDOLF HAGEMANN: *Die rechtliche Stellung der christlichen Wohltätigkeitsanstalten in der östlichen Reichshälfte. Revue internationale des droits de l'antiquité*, 3 (1956), 278.

⁵⁷ C. 6,48,1.

intézmény vezetőjét a helyi püspök nevezte ki. A kijelölt vezető tevékenységét a püspök folyamatosan ellenőrizte, s ha munkájával nem volt megelégedve, az illetőt leválthatta.⁵⁸

VII. További részletszabályok

Mint láthattuk, a kegyes hagyomány, ill. hitbizomány tárgya többek között ingatlan is lehetett. Ebben az esetben az ingatlant nem értékesítették, hanem annak jövedelmét használták fel minden évben az örökhagyó által meghatározott célra. E gyakorlat nyilván összefüggött azokkal a rendelkezésekkel, melyek az egyházi ingatlanok elidegenítését – a helyi egyházak, a kolostorok és a szociális házak anyagi biztonságát óvva – tiltották.⁵⁹ Kivételt csak akkor tettek, ha az örökhagyó kifejezetten úgy rendelkezett, hogy az egyház részére hagyott ingatlant adják el, s a vételárat fordítsák valamilyen kegyes célra, ill. ha az ingatlan nem hozott biztos jövedelmet, s a jogosult egyház, ill. egyházi intézmény székhelyétől nagy távolságra feküdt.⁶⁰

Iustinianus egy 530-ban kiadott görög nyelvű *constitutio*ja – melynek néhány rendelkezését már említettük – a kegyes végrendeleti juttatásokkal kapcsolatban számos további részletkérdést is szabályozott.⁶¹ A rendelet értelmében az örökös a kegyes hagyomány tárgyát a végrendelet felnyitása ill. az örökség megszerzése után azonnal köteles volt kiadni.⁶² Ha ezt elmulasztotta, külön felhívás (*interpellatio*) vagy perindítás nélkül, *ipso iure* késedelembé esett. A gyümölcsökkel az örökhagyó halálának időpontjától kezdődően el kellett számolni. Ha a kegyes juttatás tárgyának megszerzése érdekében a helyi püspök kénytelen volt pert indítani, az örökösöt büntetésül duplumban marasztalták el.⁶³ Ha az örökös által megvesztegetett helyi püspök elmulasztotta a perindítást, helyette a provincia metropolitája vagy a *dioecesis* főpásztora (*archiepiscopus*) is felléphetett a kegyes juttatás megszerzése érdekében. Ilyenkor a helyi püspök az egyházi szankción kívül világi büntetésben is részesült.

A rendelet szerint az örökhagyó azt is elrendelhetette örökösei számára, hogy haláluk esetén majd ők hagyjanak valamit kegyes célra. Végül a *constitutio* értelmében kegyes hagyományt „évenkénti hagyomány” (*legatum annuum*) formájában is lehetett

⁵⁸ C. 1,3,45,1–3. A szociális házak felépítésére adott három éves határidőt a császár később (545-ben) meghosszabbította öt évre (Nov. 131,10 pr.).

⁵⁹ Leó császár 470-ben még csupán a fővárosi egyház tulajdonában lévő ingatlanok elidegenítését tiltotta meg (C. 1,2,14). A tilalmat Anastasius néhány évtizeddel később az egész konstantinápolyi pátriarkátusra (C. 1,2,17), Iustinianus pedig az egész birodalomra kiterjesztette (C. 1,2,24; Nov. 7 pr.). Vö. KNECHT i. m. 133–141.; JONES i. m. II. 896–897.

⁶⁰ Vö. Nov. 65,1.

⁶¹ C. 1,3,45,4–15.

⁶² Később Iustinianus a teljesítésre hat hónapos határidőt adott (Nov. 131,12,1).

⁶³ E büntető rendelkezés Iustinianus *Institutio*iban is megtalálható (Inst. 4,6,19). A császár később súlyosabb joghátrányt helyezett kilátásba a nem teljesítő örökösökkel szemben. A 131. novella értelmében ha az örökösök a püspök, az *oeconomus* vagy más hivatalos személy felszólítása ellenére sem teljesítették az örökhagyó kegyes rendelkezését, a püspök nem csak a hadifoglyok kiváltására vagy a szegények javára hagyott vagyonrészét követelhetette, hanem azt is, amit az örökhagyó az örökösöire hagyott. Az örökösök tehát büntetésül elvesztették teljes örökségüket (Nov. 131,11,3).

rendelni. Ilyenkor a teljesítés – elévülés nélkül – minden évben követelhető volt, s az örökös vagyont törvényi jelzalog (*hypotheca legalis*) terhelte.

534-ben Iustinianus szigorúan megtiltotta, hogy a helyi egyházak, a vendégházak, a kórházak, a szegényházak és a monostorok részére hagyományként rendelt, időbeni korlátozás nélkül minden évben teljesítendő, örökletes szolgáltatás (*annua*) pénzbeni megváltásáról, elcseréléséről vagy eladásáról a vagyonneveléssel megbízott személyek (az egyházak esetén az *oconomusok*, a karitatív intézmények és a kolostorok esetében pedig azok előljárói) szerződést kössenek. Az ilyen ügyleteket a császár érvénytelennek nyilvánította. Az elmaradt szolgáltatást kamatostól pótolni kellett, a teljesített ellenszolgáltatást viszont nem lehetett az egyházi intézménytől visszakövetelni. Az egyházi intézményekkel szerződést kötő felek kárigényüket az ügyletkötő egyházi személyekkel és azok örököseivel szemben érvényesíthették.⁶⁴

E szabályokat később Iustinianus módosította. A császár 131. novellája szerint *legatum annuum* esetén a *legatarius* egyház vagy egyházi intézmény (*venerabilis domus*) a követelését másra nem ruházhatta át, ha székhelye és az örökösök lakóhelye ill. az az ingatlan, melynek éves jövedelméből teljesíteni kellett, ugyanabban vagy szomszédos provinciában volt. Abban az esetben viszont, ha az adott ingatlan a hagyományos székhelyétől nagy távolságra feküdt, vagy ha az örökösök nagy távolságra laktak, a hagyományos elcserélhette a követelését, de csak azzal a feltétellel, ha ellenértékül egy közeli, az eredetnél több állami adóval nem terhelt ingatlan éves jövedelméből annyi részesedést kapott, aminek értéke legalább 25%-kal meghaladta az eredeti hagyomány értékét. Nagy távolság esetén a hagyományos el is adhatta *legatumát*: ilyenkor a vételár nem lehetett kevesebb a hagyomány 35 évi összegénél.⁶⁵ Ilyen áron minden bizonnyal maguk az örökösök is megválthatták a hagyományos követelését.

Iustinianus az egyházi intézményeket számos további privilégiummal ellátta. Fontos kiemelniünk, hogy a kegyes célú juttatás (legyen az ajándék, örökség, hagyomány vagy hitbizomány) megszerzése érdekében a helyi egyházak, a szociális intézmények, valamint a férfi és női kolostorok által indítható keresetek elévülésének határidejét a császár 530-ban – az emberi élet leghosszabb időtartamának tekintett – száz évben állapította meg. E határidő a kötelmi jogi és a dologi jogi keresetek elévülésére egyaránt vonatkozott.⁶⁶ Az érdekesség kedvéért érdemes megemlíteni, hogy Prokópiosz szerint a császár egy okirat-hamisítóval és egy helyi egyház csaló gondnokaival összejátszva, vesztegetés hatására adta ki e rendeletét: a kalandos történet hitelessége persze erősen vitatható.⁶⁷

⁶⁴ C. 1,3,55.

⁶⁵ Nov. 131,12,2.

⁶⁶ C 1,2,23. Vö. KNECHT i. m. 131.

⁶⁷ A történet a következő. Egy Mammianosz nevű patrícius teljes vagyont az emesai egyházra hagyta. Jóval ezután egy Priszkosz nevű gazember olyan iratokat hamisított, melyek azt igazolták, hogy bizonyos személyek jelentős összegekkel tartoztak Mammianosznak: „[...] a hamisítványokat átadta az emesai egyház gondnokainak, akik részesedést ígértek neki az így szerzett pénzből. Útjukban állt azonban az a törvény, amely harmincéves elévülést írt elő a peres ügyek java részére [...] Ezért a következő fondorlathoz folyamodtak. Elutaztak Bizáncba, nagy összeget fizettek a császárnak, és arra kérték, működjük velük együtt [...] Iustinianos elfogadta a pénzt és késlekedés nélkül kiadott egy törvényt, hogy az egyházak nem a szokásos idő elteltével, hanem száz év után vesztik el a jogot törvényes igényeik behajtására [...]” (Proc. *Hist. arc.* 28; Kapitánffy István ford.).

Öt évvel később, Itália visszaszerzése után, Iustinianus egy novellája által – melyet II. János pápának címzett – a visszafoglalt területeken is biztosította az egyház számára a száz éves elévülési idő privilégiumát.⁶⁸ Néhány évvel később a császár e túlzottan hosszú, s így sokszor méltánytalanságokhoz – a 111. novella szövege szerint „rég begyógyult sebek feltépéséhez” – vezető elévülési határidőt az egész birodalom területén negyven évre csökkentette, ami azonban még mindig hosszabb volt a rendes elévülési határidőknél.⁶⁹

A császár az egyház adóterheit is csökkentette. Mint tudjuk, a késő császárkori Rómában a városi tanácsosok saját vagyonukkal feleltek az adók behajtásáért. Éppen ezért az államhatalom igyekezett megakadályozni a *curialisok* vagyonának csökkenését. Abban az esetben, ha egy városi tanácsos – akár élők közötti, akár halál esetére szóló – ingyenes jogügylet által átruházta vagyonát (ill. valamely vagyontárgyát) egy olyan személyre, aki nem tartozott a *curialisok* rendjéhez, az ingyenesen szerző fél egy speciális adó fizetésére volt köteles (*lucrativa inscriptio*).⁷⁰ Iustinianus az egyházakat, a kolostorokat és a karitatív intézményeket mentesítette e vagyonszerzési adó fizetésének kötelezettsége alól.⁷¹

Végül érdemes megemlíteni, hogy a kegyes hagyományokkal ill. hitbizományokkal kapcsolatos ügyekben a jogalap nélküli gazdagodás általános szabályai sem érvényesültek. Iustinianus Institutiói szerint a tartozatlan fizetés *condictió*val visszakövetelhető volt, de ha az egyház vagy egy egyházi intézmény részére fizettek ki valamit tartozatlanul hagyomány vagy hitbizomány címén, azt nem lehetett visszakövetelni.⁷²

⁶⁸ Nov. 9.

⁶⁹ Nov. 111,1 = Nov. 131,6. Vö. KNECHT i. m. 132.

⁷⁰ Vö. C. 10,36,1.

⁷¹ C. 1,2,22 = Nov. 131,5. Vö. KNECHT i. m. 130.

⁷² Inst. 3,27,7.

